

ЦРКВЕНА ПОЛИТИКА ЈОВАНА V ПАЛЕОЛОГА

Радивој РАДИЋ (Белград)

Свако ко се у недељу 21. октобра 1369. затекао испред цркве Светог Петра у Риму имао је разлога да се сматра миљеником судбине јер је био у прилици да присуствује јединственом историјском догађају: један византијски цар је свечано прешао у римокатоличку веру. Био је то Јован V Палеолог (1341—1391), василевс који је, уз извесне прекиде, безмало педесет година провео на цариградском трону. Седећи у своме престолу на врху степеница цркве Светог Петра, одевен у најсвечанију одежду и окружен најугледнијим духовницима, папа Урбан V (1362—1370) је примио изразе понизности Јована V Палеолога. Цар је пришао римском првосвештенику и три пута пао на колена, а потом га пољубио у ногу, руке и уста. Затим је папа устао, ухватио василевса за руку и запевао. У свечаној тишини најзначајније богомоље хришћанског Запада одјекнуле су речи химне *Te Deum laudamus*. После свечаног благодарења на латинском језику, реченицама које славе Бога, Урбан V је са Јованом V Палеологом ушао у цркву и у присуству цареве свите одржао мису. Читава светковина, наглашене церемонијалне укочености и велелепног сјаја, завршена је свечаном вечером са кардиналима. Три дана раније, 18. октобра 1369, Јован V Палеолог је у Болници Светог Духа, надамак цркве Светог Петра, прочитао Символ вере, заклетву верности папи и одрицање од шизме¹. На тај начин, напуставши православље, василевс је пригрлио римокатоличку веру. У тој једноставној чињеници на својеврстан начин се и огледала окосница црквене политике Јована V Палеолога. При том, ипак, остају по страни политички разлози којима је био руковођен да се одрекне ортодоксије и уради оно што ниједан његов претходник на цариградском трону није учинио. Неопходно је, међутим, нагласити да црквена политика Јована V Палеолога представља сложено и разуђено историјско питање које подразумева неколико кључних чинилаца. Пре свега то су замршени односи са папством и начин на који је поимао могућност уније хришћанског Истока и хришћанског Запада. Ту је, затим, и његов однос према исихазму, једном од најважнијих питања унутрашњег живота Византије у XIV сто-

лећу. Ништа мање битни нису били ни мисија цариградске патријршије у православном свету, секуларизација црквених имања и, наравно, осетљиво питање односа цар-патријарх и, шире узевши, однос световне и духовне власти у Царству.

Када се има у виду да је окренутост према Западу представљала стожер укупне спољне политике Јована V Палеолога у првој половини његове самосталне владе — дакле од 1354 до 1371 — онда је сасвим разумљиво да је питање јединства црква улазило у жижу такве државничке оријентације. Јер, не треба заборавити, шизма из 1054 је столећима мучно оптерећивала односе Византије и држава западне Европе. Уверен да права војна помоћ којом би сузбио надирање Турака може стићи једино са Запада, цар је током треће четвртине XIV века све покушаје усмерио на ту страну. Стање по Византију је постало нарочито опасно када су Османлије поседањем тврђаве Цимпе (1352) и поготово заузимањем Галипоља (1354) јасно и недвосмислено ставили до знања да је то тек само почетак њихове инвазије на Балканско полуострво². Исход василевсовог усмерења ка Западу је и чувена хрисовуља из децембра 1355, јединствен акт у разгранатој и дугој преписци папске столице и цариградског двора, документ који је, строго гледајући, представљао особен спој мноштва изненађујућих ставова налик на маштарије и тек понеке реалне могућности³. Међу тим нереалним обећањима посебно се по опсенарству издваја уверавање Јована V да ће у року од шест месеци превести своје поданике у римокатоличку веру. Ниједан ромејски василевс није поглавару римске цркве подастро толико понижавајућу понуду. Званичан византијски став, који је заступала не само црква него и цариградска влада — Јован VI Кантакузин (1347—1354), таст и донедавни сацар Јована V, пре свих — сводио се на настојање да се читав доктринарни спор има разрешити сазивањем васељенског сабора у искључиво равноправним условима и уз учешће свих хришћанских црква, где би до изражаја дошли једино богословски аргументи⁴. Ма колико је ова смерна понуда младог византијског цара могла да годи папиној сујети, искусни Иноћентије VI (1352—1362) је ипак није схватио одвише озбиљно, будући свестан помањкања царевог смисла за реално. Са тих разлога је и његов одговор, 21. јула 1356, садржавао обиље богословске реторике којом је уопштеним и недовољно одређеним фразама изражавао своје задовољство, али су врло конкретни василевсови предлози остали без било каквог коментара⁵. Преговори су, међутим, настављени.

Важна је била мисија папског легата Петра Томе у Цариграду 1357, када се расправљало о примату папе, вечитом питању око кога се Исток и Запад нису могли сложити⁶. Боравак угледног духовника у византијској престоници оставио је приличен утисак на тамошњу интелектуалну средину, пре свега на истакнуте људе од пера као што су, на пример, били Јован Ласкарис Калофер, Манојло Анђео и Димитрије Кидон⁷. Већ те.

1357 године, склони смо да се приклонимо мишљењу појединих новијих истраживача — свесни да многе надоумице ипак остају — Јован V Палеолог је драговољно приступио конверзији и прихватио учење и веру римске цркве⁸. Можда би се могла допустити могућност да се све одиграло у камерној атмосфери и, с обзиром на деликатност самог чина, такорећи у четири ока са папским нунцијем⁹. Верско преобраћање цара, а поготово узалудност таквог поступка који се касније показао крајње неделотворним остају једне од највећих мрља његове дуге владавине.

Неопходно је напоменути да је и сáм Јован V Палеолог, поучен неуспехом свог наивног писма из децембра 1355, доцније иступао знатно умереније. Тако су у новој епистоли од 7. новембра 1357, где је изнова уверавао Иноћентија VI у своју оданост и ваљаност претходно датих обећања, приметни већа одмереност и утихла понесеност¹⁰. Цар је, додуше, спреман да жртвује непослушност цариградског патријарха Калиста (1350—1353, 1355—1363), противника уније, како би показао искреност својих намера, али су обећања која су се тичала византијског народа овога пута била умногоме расплутутија. Отражњење Јована V огледало се и у томе да он више не крије како тренутно није у стању да издејствује да његови поданици пригрле латинску вероисповест — раније је давао чврсте залогне за њихову конверзију — будући да нису лојални ни њему самоме. Упадљиво је било и василевсово резервисано држање током припрема за нови крсташки поход које је на Западу са пуно енергије водио нови папа Урбан V (1362—1370)¹¹. Реч је била о периоду од 1363 до 1365, а показало се да је подозрење Јована V потпуно умесно јер се читав поход, предвиђен против Османлија, не само окренуо на Мамалуге у Египту него и неславно завршио, попут сличног покушаја из 1359. године¹².

Незадовољан учинком своје западне политике, која је започета врло амбициозно али се убрзо разводњила, и све више притискан турском опасношћу, Јован V се, готово у очајању, одважио на корак сасвим непознат у једномиленијумској историји Царства. Негде на самом измаку 1365, по великој хладноћи, лично се запутио у једну туђу земљу не би ли напослетку нашао помоћ за своју државу. Тако се догодило да први пут један византијски цар не одлази у иностранство као моћник који дели правду и изазива страх и трепет, већ као неко ко моли за помоћ. Јован V Палеолог се негде фебруара 1366. обрео у Будиму, на двору угарског краља Лудовика I Великог (1342—1382)¹³. Међутим, преговори о унији и покретању крсташког рата против Турака нису донели резултате. Разилажење је проистекло из опречних ставова по питању редоследа корака које је требало предузети: византијска страна је најпре тражила војну помоћ а онда би тек требало да уследи верско преобраћање Ромеја у римокатоличку веру, док су угарски краљ и уопште Запад, засићени олаким обећањима Византинаца, почетак крсташког похода условљавали конверзијом Ромеја. Одмах пада у очи и да је став Јована V, који је децембра 1355. без много двоумљења

обећао да ће се његови поданици конфесионално приклонити Риму у раздобљу од шест месеци, у међувремену знатно еволуирао. Ту се пре радило о реалнијем сагледавању прилика у Византији него о промени царевог погледа на унију. Преговори у Будиму, упркос залагању и посредовању папе Урбана V, завршени су потпуним крахом, а Јована V је чекао мучан и дуг повратак у Цариград. Са тог понижавајућег путовања бележимо и преговоре о унији које је на западној црноморској обали, у јесен 1366, василевс имао са грофом Амадеом VI Савојским (1343—1383) и Павлом (1366—1371), титуларним латинским патријархом Цариграда¹⁴. Упркос наговарањима, Јован V — у души свакако још увек наклоњен унији — није дозволио да га на то приволе правдајући се неком врстом властите некомпетенције и спретно предочавајући да без Јована Кантакузина, тада већ монаха Јосафа, патријарха Филотеја Кокина (1353—1354, 1364—1376) и синода не може да донесе тако важну одлуку.

Због тога је и у преговорима о склапању уније који су вођени јуна 1367. у Цариграду Јован V Палеолог одлучио да управо Кантакузин заступа византијску страну, без обзира што су њихова гледишта по том питању била сасвим различита. У острашћеној верској распри, у којој је Јован V себи драговољно одредио улогу посматрача, сударила су се традиционална ромејска становишта о питању уније са познатим ставовима Запада, али за ову прилику изненађујуће умекшаним¹⁵. Био је то прави тријумф Јована Кантакузина, јер је у пуном сјају блеснула његова неодољива личност. Утаноачено је да се року од две године одржи сабор на коме би се све решило. У том духу је и Јован V упутио једно посланство које се, с јесени 1367. састало у Витербу са папом како би припремило све појединости око одражавања договореног концила¹⁶. Међутим, читав сноп писама које је Урбан V послао различитим адресатима у Византији, позивајући их да се сви у оквиру својих могућности заузму око уније, имао је за циљ да некако разбије новоуспостављени ромејски фронт који се здушно залагао за васељенски сабор¹⁷. Папство, коме се за разлику од устрепталих Византинаца није није много журило, ни под којим условима не би дозволило да на једном таквом сучељавању богословских аргумената и противаргумената доживи пораз.

Како је време протицало бивало је све јасније да су изгледи за одржавање договореног васељенског сабора постајали све мањи, што је тањило стрпљење Јована V Палеолога који је обећао да ће путовати код Урбана V. Папа је, подсећања ради, још у писму от 18 априла 1365. нагласио да уколико би василевс пожелео да посети Свету столицу био би топло и достојанствено дочекан¹⁸. Има разлога за претпоставку да Јован V није много веровао да ће се на једном васељенском концилу решити горућа византијска питања, а свакако је сматрао да њихово дуже одлагање само отежава ионако неподношљиву ситуацију. Стога се, пратећи ток сопствених замисли, мада противно уверењима већине Византинаца, упус-

тно у свој вероватно најспектакуларнији подухват у дугој владавини — отпутовао је у Италију да би се састао са папом, допустивши претходно да прође и формално договорени двогодишњи рок за одржавање васељенског сабора који је истекао 31. маја 1369. године¹⁹.

Јован V Палеолог је октобра 1369, за време боравка у Риму и под околностима које смо изнели на самом почетку²⁰, учинио огроман уступак папи и Западу уопште. Ту се, пре свега, мисли на моралну страну предузетог акта, чији значај не умањује чињеница да су практичне конвенције василевсове конверзије биле готово без последица по Царство, остајући у равни слободне воље појединца. Једино што је у овом случају тај појединац био сâм ромејски цар са својим прерогативима и угледом који је уживао у средњовековном космосу.

Уследио је царев одлазак у Венецију где су га снашле нове невоље и на непријатан начин увериле у узалудност свих настојања да на Западу добије помоћ за борбу против Турака²¹. У међувремену су Османлије тешко поразиле српску војску деспота Јована Угљеше и краља Вукашина, на Марици 26. септембра 1371, што се с разлогом сматра највећом њиховом победом пре освајања Цариграда (1453)²². Тако се Јован V Палеолог вратио у Цариград октобра 1371, у атмосфери безнађа и крајње потиштености међу Ромејима и православним хришћанима уопште²³. Василевс се поново обрео у престоници оптерећен мучним утиском неуспеха и сломљен слознајом потпуног краха западне политике коју је водио петнаестак година, дакле још од самог почетка самосталне владавине. Овога пута његови погледи на унију и значајнију помоћ западноевропских сила постали су коначни. Стога се 1371. година може осзначити као суштински каменмеђаш цареве не само црквене него и укупне државне политике²⁴. Други део његове самосталне владавине, раздобље од 1371. до 1391, донео је готово потпуно замирање читаве спољнополитичке делатности, поготово ако се има у виду да је после битке на Марици, битке у којој Ромеји нису ни учествовали, Византија постала вазална држава турског султана²⁵.

Покушаји папе Гргура XI (1370—1378) да са мртве тачке покрене преговоре о унији, раних седамдесетих година XIV века, потпуно су се расплињавали због равнодушности византијске стране²⁶. То је још упадљивије било у следећој, дакле деветој деценији, када је готово замрла свака озбиљнија веза између Цариграда и Рима. Тако је преговоре из 1384. водио васељенски патријарх Нил (1380—1388) док се Јован V Палеолог уопште и не помиње²⁷. Изгоревши на ватри властите првобитне понесености, показало се наивне и сасвим нереалне, он је последње године живота одбројавао у посебном расположењу државничке резигнације²⁸. У овим годинама интензивнији су били преговори између Рима и Солуна, где је бора вио царев млади син Манојло Палеолог, али су и ти преговори били без неког опипљивијег резултата²⁹. Постало је очигледно да је за овај нараш-

тај целокупна енергија усмерена ка оставарењу јединства црква већ одавно потрошена.

Други важан сегмент црквене политике Јована V Палеолога тицао се његовог односа према исихазму, покрету који је израстајући у најкрупније унутрашње питање Царства, поред религијског попримио и знатна политичка и социјална обележја. Премда је по тананим питањима хришћанске догме и разумевању замршених токова распри око исихазма у приличној мери био игнорант који на званичним саборским сесијама углавном није учествовао — за разлику од Јована Кантакузина, на пример — Јован V Палеолог је, може се претпоставити, био антипаламитски настројен. Његова блискост са одређеним пролатинским ромејским круговима и спремност да релативно лако пригрли окриље римске цркве, без обзира на често прагматичне циљеве диктиране захтевима спољне политике којима је могао бити руковођен при конверзији, недвосмислено указују да није био близак исихастичком учењу. Уосталом и двојица савременика, Нићифор Григора и Јосиф Калотет, прилично уверљиво сведоче о наклоности коју је Јован V Палеолог показивао према антисихастима³⁰. У првом таласу распри око исихазма, отвореним чувеним диспутом Варлаама из Калабрије и Григорија Паламе а привремено окончаним на црквеним саборима у Цариграду јуна и јула 1341, он због детињег узраста није ни учествовао. Тада су превагу однели паламити имајући моћан ослонац у Јовану Кантакузину³¹. Из истих разлога — поново је, дакле, у питању био узрастније имао никаквог удела у својеврсној одмазди противника исихазма који су током грађанског рата у Византији, четрдесетих година XIV века, узвратили ударац и Григорија Паламу не само оптужили за јерес него и заточили³². Јован Кантакузин, као узурпатор и противник регентства у Цариграду, дуго времена је избивао из престонице, па је изостала његова помоћ исихастима. У ово време је, ваља подсетити, Јован V Палеолог већ био крунисан за цара али је све одлуке доносило регенство. Ништа значајнију улогу у сукобу око исихазма није млади цар имао ни за време сабора августа 1347, после победе Јована Кантакузина у грађанском рату, када је дошло до новог тријумфа присталица учења Григорија Паламе³³. Међутим, у време одражавања новог сабора, године 1351, Јован V, тада деветнаестогодишњак, налазио се у Солуну на својој првој дужности³⁴. То је, наравно, било повољно за исихасте мада се с разлогом може претпоставити да ни његово учешће ништа битније не би променило. Јер, тешко је веровати да би у тадашњим условима изванредне чврстине паламитских редова и свемоћи њиховог главног заштитника Јована VI Кантакузина, млади цар могао да на било који начин угрози победу исихаста. Овако је учење Григорија Паламе проглашено за правоверно и његова доктрина сасвим сагласна традицији светих отаца. Томос који је саставио Филотеј Кокин, тада још митрополит трачке Хераклеје, свечано је обзнањен 15. августа 1351. у цркви Свете Софије и потписали су га најугледнији духовни и световни

достојанственици Царства³⁵. Недостајао је само потпис младог цара који је то учинио — под присилом таста Јована VI Кантакузина, како наглашава Нићифор Григора — тек следеће године, фебруара или марта 1352, када се обрео у престоници³⁶. Било да верујемо вестима знаменитог полихистора или не, није далеко од истине да је Јован V Палеолог по питању исихазма био прилично хладан, можда и незаинтересован у некој озбиљнијој мери. Његов став би се можда најпре могао означити као умерено антисахастички, али у сваком случају без задртости каква се могла срести код појединих царевих савременика. И касније, у годинама када је сам седео на византијском престолу, са равнодушношћу је гледао на последње покушаје антипаламита да нешто промене, док се у пуној мери размахао Јован Кантакузин, црноризац Јоасаф, који је на сабору априла 1368, окончаним потпуним тријумфом исихазма, поново био доминантна фигура³⁷. Јован V је у то време био заокупљен плановима да отпутује у Италију и, веровао је, пронађе сламку спаса за своју угрожену државу. У покушајима да се образложи такав василевсов став према исихазму са пуно разлога се посеже за ноторном чињеницом да је био син западне принцезе Ане Савојске, што значи да је и од малена био изложен утицају мајке која је потицала из средине привржене римокатоличкој исповести. Имамо разлога да верујемо, мада се таква претпоставка не може ваљано поткрепити изворним сведочанствима, да је извесна улога у томе припадала и царици Јелени, ћерки Јована Кантакузина, која је на очево посредовање могла да умекша мужевљеве другачије погледе око исихастичких распри. У најмању руку до израза је дошла неутралност Јована V Палеолога који није ни покушавао да царски ауторитет стави у службу противника паламизма.

Не мање важно питање у црквеној политици Јована V Палеолога била је мисија и престиж васељенске патријаршије у православном свету. На том плану дошло је до занимљивог процеса: опадање моћи византијске државе поклопило се са јачањем улоге њене цркве међу хришћанима на Истоку. Чини се да су посебно значајне биле осамдесете године XIV века, дакле последња деценија царевања Јована V Палеолога, као време својеврсног успона угледа цариградског патријарха у православној васељени. Његов појачани утицај јасно се може сагледати на примеру митрополије у далеком Трапезунту, поготово почев од 1382. када је великом протосинкелу Мирону наложено да отпутује у престоницу понтске царевине, уз писмену обавезу да се никада не саглашава са трапезунтским владарем у ономе што би овај могао да учини на несрећу цркве³⁸. У овим годинама бележимо и појачани утицај цариградске патријаршије у бугарским земљама, тачније речено у случају видинске државе. Њен владар Јован Страцимир (1356—1396) је 1381. уклонио видинског митрополита, наименованог од трновског патријарха, и издејствовао да на његово место буде устоличен Касијан кога је рукоположио васељенски патријарх

Нил³⁹. Било је то, наравно, значајно признање за цариградску патријаршију и, без обзира на разлоге који су проистицали из домаћих бугарских размирица — супарништва браће Јована Шишмана (1371—1393) и Јована Страцимира — и жеље да се Видин некако ослободи црквеног туторства Трнова, још један ваљан доказ о духовном престижу Византије. Тај се престиж могао видети и у односу на румунске земље: уз одобрење патријарха Калиста у Куртеа де Арђешу је 1359. основана прва митрополија Влашке, а већ 1370. с благословом Филотеја Кокина у Северину и друга митрополија⁴⁰. Духовни утицај који се у виду концентричних кругова ширио из Цариграда и допирао и у најудаљеније кутке православног космоса захватао је, разумљиво, и простране руске земље. Међутим, на овој страни је у другој половини XIV века било пуно потешкоћа, пре свега због околности да су се око кијевске митрополије у сталном супарништву налазиле Москва и Литва. Опрезно лавирајући између њих две, Византија је настојала да сачува свој спиритуални суверенитет у тамошњим областима. Давање предности једној страни — Москви или Литви — увек је могло да изазове нежељену реакцију друге, а компромисно решење према којем би руска црква била подељена на два међусобно независна духовна средишта, непосредно потчињена цариградском патријарху, не би задовољило ни једну од њих. Искусни дипломата Јован VI Кантакузин је у односу на руске земље водио промосковску политику, вероватно процењујући да ће велики московски кнежеви бити најмоћнији владари на тој страни⁴¹. Насупрот њему, Јован V Палеолог и патријарх Калист су се трудили да воде унеколико другачију политику, политику уступака моћном литванском кнезу Олгерду (1345—1377), али без прекидања добрих односа и са Москвом⁴². Убрзо су, међутим, дошли до сазнања да је ипак пробитачнија политика коју је са патријархом Филотејем Кокином спроводио Јован VI Кантакузин а која је, већ је речено, подразумевала фаворизовање Москве⁴³. Али, седамдесетих година XIV века дошло је до новог обрта у односу према руским замљама, промене која је читаво питање окренула наглавце и дале за право политици за коју су се залагали Јован V Палеолог и патријарх Калист, који се у међувремену упокојио. Нови, заправо стари патријарх Филотеј Кокин се током свог другог понтификата вратио политици Јована V и Калиста. Једним далековидим потезом он је 1375. свог блиског пријатеља, знаменитог бугарског духовника Кипријана, поставио за митрополита Литве, а овај је после дугогодишње мукотрпне борбе постигао да га призна и Москва, објединивши поново титулу „митрополита Кијева и целе Русије“⁴⁴. Тиме је јединство руске цркве било спасено, а духовни престиж Византије у снажној словенској држави која са кретала стазама успона остао је неприкосновен. Јер, премда понекад недоследна, али увек целисходна, византијска црквена политика — у којој је свој удео, наравно, имао и Јован V Палеолог — била је прожета дубоком жељом да руске земље, надахнуте

православљем, буду духовно уједињене и што је могуће више поштећене раскола.

У домен црквене политике Јована V Палеолога можемо уврстити и његов однос према секуларизацији црквених имања, непопуларној мери којој се у дотадашњој пракси прибегавало врло ретко. Василевс се нерадо и у недостатку било каквог бољег решења одлучио на давање манастирских имања у промију. Истини за вољу, поједини случајеви секуларизације црквених поседа и њихово коришћење у војне сврхе забележени су већ у првој половини XIV столећа. Радило се, међутим, о усамљеним и готово стидљивим покушајима који су се, суочени са отвореним незадовољством монашких кругова, махом завршавали без неког значајнијег успеха. Пренебрегавајући такву чињеницу, Јован V Палеолог се ипак осмелио на таква корак. Један акт цариградске патријаршије из новембра 1367, дакле из времена другог потнификата Филотеја Кокина, недвосмислено је сведочанство одважне василевсове оријентације⁴⁵. Макарије Глава Тарханиот, царев рођак, снабдевен неопходним овлашћењима, појавио се пред синодом и надлежнима предочио план Јована V да на подручју између Цариграда и Селимврије размести војнике и да им додели целокупну тамошњу земљу. Препреку су, међутим, представљала два села, Икономион и Паспарас, налазећи се у власништву цркве. Због тога је Јован V Палеолог затражио од патријарха да му уступи та два села, спремно нудећи да ће духовне власти подмирити одговарајућом противвредношћу и наговештавајући могућност да их касније врати правом власнику. Филотеј Кокин, међутим, није прихватио царев предлог. Иступио је са образложењем да је он само чувар непокретне црквене имовине али не и неко ко би имао право да њоме у потпуности располаже. Синод је подржао васељенског патријарха, јасно стављајући до знања да је отуђивање имовине која припада цркви противно постојећим канонима. Ипак, Макарије Глава Тарханиот, приправен и за евентуални негативан одговор надлежног органа, изашао је са новим предлогом који је предвиђао да Филотеј Кокин поменута села уступи василевсу на привремено коришћење док би за узврат црква добила надокнаду у виду редовног десетка. Цариградски патријарх и синод, истрајавајући на строгости црквених правила, задржали су првобитни непопустљив став. Напослетку, у настојању да се не замере Јовану V — али и у жељи да при том сачувају чисту савест — поступили су на веома дипломатски начин. У најбољим традицијама византијске смотрености, они су својим одговором ставили цара пред големо искушење. Нагласили су да немају право да отуђују црквена имања, не искључујући могућност да их цар може сам узети пошто их је претходно и даривао цркви. Није познато шта је Јован V Палеолог, вештом дипломатијом духовних кругова притеран да или одустане од намераваоног или да пак својевољно дирне у поседу црквених власти, учинио по питању села Икономион и Паспарас. Ипак, добро је знано да је само неколико година доцније, после

битке на Марици (септембар 1371), дошло до масовног претварања манастирских имања у проније. Савремени извори, бар они који су сачувани, о томе ћуте. Међутим, нешто познија врела обавештења поуздано указују да је чак половина целокупних посела византијских манастира била одузета због додељивања у пронију⁴⁶. У наведеном случају радило се о озбиљном царевом покушају да се постављањем војника на простору између Цариграда и Селимврије и додељивањем одговарајућих земљишних посела на широкој основи утемељи један особени одбрамбени систем који би омогућио заштиту престонице и једног дела Тракије од непрестаних турских напада.

И најзад, али никако не и на последњем месту, неопходно је указати и на уплитање световне власти, тачније речено василевса, у надлежност црквених кругова. Управо је у односима са црквом, Јован V Палеолог на почетку „друге“ владавине — дакле после повратка на престо 1379 — иступио крајње предузимљиво и слободно се може рећи цезаропапистички. На његов подстицај — нови патријарх Нил се томе повиновао — сазван је сабор у Студитском манастиру, по свој прилици у пролеће 1380, где су донете одлуке које сасвим одређено казују о новим односима између василевса и клира⁴⁷. У две тачке су наведена царева права да директно задире у надлежности духовних власти. Није претерано закључити да су одредбе донете на сабору допуштале Јовану V да се непосредно меша у компетенције цркве. Штавише, цару је на тај начин дата могућност да омаловажи меродавност високог клира. Неке од одлука саборских сесија у славном престоничком манастиру јасно и недвосмислено казују о његовим увећаним правима. Тако, на пример, василевс по властитом нахођењу може да поништи избор митрополита, он иступа као бранитељ цркве и њених канона, решава о премештању епископа, потврђује наименовања највиших црквених великодостојника и има право да од њих захтева изјаву лојалности. Једна простагма Јована V Палеолога из јула 1382, којом је он Григорија, епископа Китроса, наименовао за митрополита Лакедемоније, уверљиво је сведочанство царевих нарасталих овлашћења у црквеним питањима⁴⁸. Могло би се слободно утврдити да је василевс не само нарушио начелно прокламовану равнотежу између световне и духовне власти него је на својеврстан начин „загосподарио“ и еклизијастичким приликама у Византијском царству. У сваком случају био је то вероватно најпредузимљивији државнички подухват Јована V Палеолога у другој половини његове владавине.

Занимљиво је напоменути да живописна епизода из Похвалног слова које је Григорије Цамблак саставио за трновског патријарха Евтимија (1375—1393), једна од оних на оштрој ивици између историјског и легендарног, на особен начин осветљава помало осион однос Јована V према монасима, а шире узевши и према цркви уопште. Неки подвижник је тобоже дојавио цару да бугарски духовник, који се у то време подвизавао у

Великој Лаври светог Атанасија на Атосу, поседује огромна богатства. Василевс, за кога Григорије Цамблак изричито саопштава да је више био златољубив него христољубив — што је оцена која може имати знатну тежину и не мора се схватити као реторско претеривање — лично се обрео на Светој Гори и покушао је да изнуди наводно благо од недужног инока⁴⁹. Разљућен што код Евтимија није пронашао ништа, Јован V Палеолог је наредио да се оклеветани монах протера на острво Лемнос. По повратку у Цариград, међутим, василевсу је у једном сновивиђењу предочено да треба да ослободи невино оптуженог пустиножителя и да од њега затражи опроштај. На тај начин се Евтимије убрзо вратио на Свету Гору. Премда ова прича има поједина обележја општег места, склони смо да верујемо да није сасвим измишљена него је збиља одјек некаквог боравка Јована V на Атосу. Истовремено, не можемо а да не приметимо одређену паралелу са вешћу из Житија светогорског монаха Максима Кавсокаливита, према којој су двојница царева, Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин, једном приликом посетили јединствену монашку републику православног света како би им чувени калуђер претсказао судбину⁵⁰. У овом случају, у тексту који је оставио Григорије Цамблак, по свој прилици је реч о одређеном одјеку стварног догађаја, одјеку који у већој или мањој мери може бити извртоперен, али ипак одражава бар део нечег што се заиста и збило. Наравно, није лако разлучити шта је историјска истина а шта наталожена легенда. Ако се зна да је Евтимије боравио на Светој Гори од 1365. до 1371, онда се епизода о којој је реч може датовати у време око 1367. године⁵¹. Прецизније говорећи, 1365. би могла да дође у обзир али уз извесну оgradu јер је крајем те године Јован V кренуо у Угарску⁵². У сваком случају 1366. и прва половина 1367. су потпуно искључене будући да је цар боравио у Будиму, Видину, на црноморској обали и напoкoн у Цариграду⁵³. С друге стране, искључене су и друга половина 1369, 1370 и 1371. година, време које је Јован V провео у Италији⁵⁴. Према томе, догађај у коме су главни учесници били византијски цар и бугарски монах могао је да се деси евентуално 1365. или у раздобљу од половине 1367 до средине 1369. године.

Сводећи у најкраћем оцену о црквеној политици Јована V Палеолога, можемо да истакнемо неколико њених основних обележја. Царева унионистичка политика, коју је са великим жаром водио у првој половини самосталне владавине и која је била подстакнута старањем да се на Западу обезбеди војна помоћ за борбу против Турака, по повратку из Италије (1371) доживела је потпуни крах. Василевсов предазак у римокатоличку веру имао је својство личног геста и није му донео ништа опипљиво. Став Јована V у односу на исихазам, једно од круцијалних питања унутрашњег живота Византије, био је умерено антипаламитски, у сваком случају без било какве острашћености. Када се има у виду изванредно жива делатност васељенске патријаршије током девете деценије XIV столећа — пре

свега њена мисија у православном свету — с једне стране, а и чињеница о царевим нараслим, скоро цезаропапистичким компетенцијама после сабора у Студиону 1380, с друге стране, онда је дозвољено тврдити да је улога Јована V Палеолога у ширењу византијске духовности дилем хришћанског космоса била велика и из тих разлога остаје једна од главних тековина његове црквена политике.

НАПОМЕНЕ

¹ Катански, А. История попыток к соединению церковей греческой и латинской в первые четыре века их разделении, С. — Петербург 1868, 228—229; O. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient 1355—1375* Warszawa 1930 (= *Variorum Reprints*, London 1972) 194—200; A. Vasiliev, *Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma*, *Studi Bizantini e Neocellenici* 3 (1931) 153—192; Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332—1391)*, Београд 1993, 344—348.

² Острогорски, Г. *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1993), 493; D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261—1453*, Cambridge 1993², 241—242.

³ Theiner, A. — Miklosich, F. *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graecae et Romanae*, Vindobonae 1872, № 8 29—33 (грчки текст) 33—37 (латински текст); *Acta Innocentii P. P. VI (1352—1362)*, ed. A. Tautu, *Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. XII, Citta del Vaticano* 1961, № 84, 151—155 (само латински текст).

⁴ Norden, W. *Das Papsttum und Byzanz. Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903 (reprint: New York 1958) 698 sq.; M. Viller, *La question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence (1274—1438)*, *Revue d'histoire ecclesiastique* 17 (1921) 260—305, 515—532; 18 (1922) 20—60; D. Nicol, *Byzantine Requests for an Oecumenical Council in the Fourteenth Century*, *Annuaire Historiae Conciliorum* 1 (1969) 69—95 (= *Variorum Reprints, Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, London 1972); J. Gill, *Eleven Emperors of Byzantium Seek Union with the Church of Rome*, *Eastern Churches Review* 9 (1977) 72—84; J. Boojamra, *The Byzantine Notion of the „Ecumenical Council“ in the Fourteenth Century*, *Byzantinische Zeitschrift* 80 (1987) 59—76.

⁵ *Acta Innocentii VI*, № 84a 155—158.

⁶ Darrouzès, J. *Conférence sur la primauté du pape à Constantinople en 1357*, *Revue des études byzantines* 19 (1961) (= *Melanges Raymond Janin*) 76—109.

⁷ Gill, J. *Byzantium and the Papacy 1198—1400*, New Brunswick — New Jersey 1979, 211; Радић, *Време Јована V*, 261 н. 49.

⁸ Радић, *Време Јована V*, 287—289 (са навођењем одговарајуће литературе)

⁹ Исто 288.

¹⁰ *Acta Innocentii VI*, № 109 200—202. Cf. F. Boehlke, *Pierre de Thomas. Scholar, Diplomat and Crusader*, Philadelphia 1966, 147—148; K. Setton, *The Papacy and the Levant (1204—1571)*, vol. I, Philadelphia 1976, 228.

¹¹ *The Life of Saint Peter Thomas* by Philippe de Mézières, ed. J. Smet, *Textus et Studia Historica Carmelitana* 2, Rome 1954, 128—135. Cf. S. Runciman, *A History of the Crusades III*, Cambridge 1954, 286 sq.; A. Eszer, *Das abenteuerliche Leben des*

Jobannes Laskaris Kalopheros. Forschungen zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, 32—37.

¹² A History of the Crusades, ed. K. Setton, vol III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. H. Hazard, Madison, Wisconsin 1975, 298 (A. Luttrell); E. Zachariadou, Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydin (1300—1415), Venice 1983, 63—66; X. Матанов, Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332—1402), Балканистика 3, София 1989, 17—18.

¹³ Моравчик, Дж. Византийские императоры и их послы в г. Буда, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1961) 239—259 (= Studia Byzantina, Budapest 1967, 341—358); J. Gill, John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366), Byzantinoslavica 38 (1977) 31—38; V. Nerantzi-Varmazi, Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση 1354—1369 Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν πρώτων χρόνων τῆς μονοκρατορίας τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου, Thessaloniki 1982, 81 sq.

¹⁴ Nerantzi-Varmazi, Βυζάντιο καὶ Δύση 145

¹⁵ Љ. Максимовић, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације, Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 157—170.

¹⁶ Meyendorff, J. Projets de concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantakuzène et le légat Paul, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 147—177 (= Variorum Reprints, Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems, London 1974).

¹⁷ Acta Urbani P. P. V (1362—1370), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. XI, Città del Vaticano 1964, Nos 124—132a 201—215.

¹⁸ Ibid. № 74 122—123. Cf. Gill, Byzantium and Papacy 212.

¹⁹ Радић, Време Јована V, 344 сл.

²⁰ Види н. 1.

²¹ Halecki, O. Two Palaeologoi in Venice, 1370—1371, Byzantion 17 (1944/5) 331—335; R. Loenertz, Jean V Paleologue à Venise (1370—1371), Revue des études byzantines 16 (1958) (= Mélanges Sévérien Salaville) 217—232; J. Chrysostomides, John V Palaeologus in Venice (1370—1371) and the Chronicle of Caroldo: a re-interpretation, Orientalia Christiana Periodica 31 (1965) 76—84; Setton, Papacy and Levant 317 sq.

²² Острогорски, Историја 502.

²³ Радић, Време Јована V, 357—358.

²⁴ Исто 359—360, 462.

²⁵ Ostrogorsky, G. Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 49—58 (= Византија, вазална држава Турског царства, Сабрана дела III, Из византијске историје, историографије и просопографије, Београд 1970; 377—389).

²⁶ Радић, Време Јована V, 368—370.

²⁷ Gill, Byzantium and Papacy 228.

²⁸ Радић, Време Јована V, 414.

²⁹ Dennis, G. The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382—1387 (Orientalia Christiana Analecta 159), Romae 1960, 132—150; J. Barker, Manuel II Palaeologus (1391—1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick — New Jersey 1969, 55—56; Радић, Време Јована V, 427—428.

³⁰ Медведев, И. Византийский гуманизм XIV—XV вв., Ленинград 1976, 30; Радић, Време Јована V, 202 н. 155 н. 155, 204 н. 160 (са навођењем изворних података).

- ³¹ Радић, *Време Јована V*, 111—112, 118.
- ³² Исто 153—154.
- ³³ Исто 188—190.
- ³⁴ Исто 196—201.
- ³⁵ Исто 201—205.
- ³⁶ Loenertz, R. Wann unterschrieb Johannes V. Palaiologos den Tomos von 1351? *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954) 116.
- ³⁷ Радић, *Време Јована V*, 338—339.
- ³⁸ Карпов, С. Трапезунд и Константинополь в XIV веке, *Византийский временник* 36 (1974) 94—95.
- ³⁹ *История на България III*, София 1982, 355 (Д. Ангелов).
- ⁴⁰ *Istorija rumunskog naroda, uredio A. Ocetea*, Novi Sad 1979, 114.
- ⁴¹ Радић, *Време Јована V*, 253.
- ⁴² Исто 255.
- ⁴³ Meyendorff, J. Alexis and Roman: A Study in Byzantinorussian relations (1352—1354), *Byzantinoslavica* 28 (1967) 278—288 [= *St. Vladimir's Theological Quarterly* 11 (1967) 139—148].
- ⁴⁴ Tinnefeld, F. Byzantinisch-russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert, *Byzantinische Zeitschrift* 67 (1974) 379—380; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century*, Cambridge 1981, 236—239; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 193.
- ⁴⁵ Miklosich, F. — Müller, J. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I, Vindobonae 1860, № 252 507—508. Cf. V. Nerantzi-Varmazi, „Ενα συνοδικό έγγραφο τοῦ Νοεμβρίου 1367, Βυζαντινά 3 (1983) 75—82. 3 (1983) 75—82.
- ⁴⁶ Острогорски, Г. Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд 1951, 109 (= *Сабрана дела I, О византијском феудализму*, Београд 1969, 260).
- ⁴⁷ Laurent, V. Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380/82, *Revue des études byzantines* 13 (1955) 5—20; Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. VI, Les régestes de 1376 à 1410, par J. Darrouzès, Paris 1979, № 2699.
- ⁴⁸ Laurent, Les droits 19; Darrouzès, Régestes VI, № 2739.
- ⁴⁹ Русев, П. — Гълбов, И. — Давидов, А. — Дапчев, Г. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, София 1971, 151—161.
- ⁵⁰ Радић, *Време Јована V*, 248—250.
- ⁵¹ Иванова, К. Патриарх Евтимий, София 1986, 52—54, 133.
- ⁵² Радић, *Време Јована V*, 305 сл.
- ⁵³ Исто 309—323.
- ⁵⁴ Исто 344—358.